

Bernadetta Manyś

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Adam Mickiewicz University

<https://orcid.org/0000-0002-2213-8508>

Obraz czarownicy w najnowszej polskiej historiografii procesów o czary w czasach wczesnonowożytnych

Summary

The image of the witch-woman in the recent Polish historiography of the witch trials during the early modern period

In the paper the author intended to characterize the image of the witch-woman, as it is shown by the Polish historiography of the witch trials during the early modern period, in the light of the current studies, focusing on the female one. In this context, a number of questions present themselves and one of the purposes of this article is to find answers to the following questions, i.e.: on which factors research focus, while characterizing women accused of the witchcraft; was accusing of the doing evil and cooperation with the devil connected with the particular variables (sex, biological feature of a woman), or was it rather an outcome of the belonging to the particular social group, or maybe even a result of the economic situation in those days. In this article there is also raised a question: how much the recent findings overthrow the stereotype of the witch, which is consolidated in the folk memory of the citizens of Poland. The concepts presented in the following paper are intended to be the starting point of the discussion about the said problem. According to that, this article is not the review of the research focused on magic, witchcraft or witch trials, nor the summary of the Catholic Church attitude, which was widely discussed in the past research papers.

Keywords: woman, witch, trials, witchcraft, historiography

Streszczenie

W artykule podjęto próbę charakterystyki obrazu kobiety-czarownicy, jaki wylania się w polskiej historiografii procesów o czary toczących się w dobie wczesnonowożytnej w świetle prowadzonych badań nad niewiastą. W tym kontekście nasuwa się szereg pytań, na które próbowano udzielić odpowiedzi w artykule, m.in.: na jakie czynniki zwracają uwagę badacze charakteryzujący kobiety oskarżone o czary, czy posądzenie o czynienie zła i spółkowanie z diabłem uzależnione było od konkretnych czynników (płci, funkcji biologicznych kobiety), czy raczej wynikało z przynależności do konkretnej grupy społecznej, bądź też warunkowane było sytuacją gospodarczą, w jakiej przyszło żyć oskarżonym. Postawiono również pytanie,

na ile dotychczasowe ustalenia obalają stereotyp czarownicy utrwalony w zbiorowej pamięci mieszkańców Rzeczypospolitej. Prezentowane rozważania stanowią punkt wyjścia do dalszej dyskusji w zakresie analizowanego problemu. Nie stanowi on zatem przeglądu czy też rewizji badań nad magią, czarami i procesami, a także stanowiska Kościoła katolickiego, które szeroko zostało omówione w dotychczasowych pracach.

Słowa kluczowe: kobieta, czarownica, procesy, czary, historiografia

Obraz czarownicy w zbiorowej pamięci oscyluje wokół dwóch przeciwstawnych wizerunków: z jednej strony starej, pozbawionej urody, mającej nieczne zamiary kobiety, z drugiej zaś pięknej, kuszącej swym wdziękiem, a przez to prowadzącej do zguby dziewczyny. Powstał on, jak słusznie zauważyła Danuta Kowalewska, w wyniku zaistnienia kilku czynników, głównie tradycji literackiej oraz reliktyw dawnych wierzeń¹. O kobiecie możemy powiedzieć, że była ona postrzegana dwojako, tj. jako dobra lub zła, jako pobożna lub grzesznica. Najlepszym tego przykładem jest biblijna Ewa, która z jednej strony rysuje się nam jako ta sięgająca po zakazany owoc w raju, czyli ściągająca na ludzkość cierpienie i śmierć, z drugiej zaś jako matka, rodzielnica ludzkości.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat tematyka polskich procesów o czary w czasach wczesnonowoczesnych cieszyła się dużym zainteresowaniem nie tylko historyków, lecz także badaczy innych dziedzin². Wraz z nastaniem lat dwutysięcznych obserwujemy wzrost badań nad czarownictwem³ oraz pokrewnymi mu zjawiskami

¹ Cf. D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze polskiego oświecenia. Stereotyp i pleć*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica” 2016, t. IV(XXXIV), s. 53.

² Stan polskich badań po zakończeniu pierwszej wojny światowej został omówiony przez Ł. Hajdrycha, *Polska historiografia procesów o czary. Zarys problemu*, „Historia@Teoria” 2017, nr 2(4), s. 209–221. Autor zaznaczył jednak, że na problematykę polowań na czarownice zwrócono uwagę już w XIX w.

³ S. Salmonowicz, *Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych*, [w:] *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2000, s. 303–321; M. Pilaszek, *Litewskie procesy czarownic w XVI–XVIII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. XLVI, s. 7–35; eadem, *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008; J. Wijaczka, *Procesy o czary w regionie świętokrzyskim w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Z przeszłości regionu świętokrzyskiego od XVI do XX wieku*, red. idem, Kielce 2003, s. 37–72; idem, *Mężczyźni jako ofiary procesów o czary przed sądem łobżenickim w drugiej połowie XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne” 2004, t. XVII, s. 17–30; idem, *Proces o czary we wsi Młotkowo w 1692 roku. Przyczynek do polowania na czarownicę w Rzeczypospolitej z XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2004, t. XLVII, s. 161–170; idem, *Procesy o czary w Polsce w dobie Oświecenia. Zarys problematyki*, „Klio” 2005, t. VII, s. 17–62; idem, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*, Toruń 2007; idem, *Magia i czary. Polowanie na czarownice i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowoczesnych*, Toruń 2008; idem, *Proces o czary we wsi Osowo z 1686 roku*, „Czasy Nowożytne” 2011, t. XXIV, s. 221–230; idem, *Oskarżenia i procesy o czary w Kozłminie w XVII–XVIII wieku*, „Roczniki Historyczne” 2016, t. LXXXII, s. 197–219; idem, *Próba zimnej wody (pławienie) w oskarżeniach i procesach o czary w państwie polsko-litewskim w XVI–XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, t. LX, s. 73–110; idem, *Procesy o czary przed sądem soltysim Kowalewa (Pomorskiego) w XVII–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 2017, t. LXXXII, z. 2, s. 101–119; idem, *Procesy o czary w Wielkopolsce w XVI–XVIII wieku*, „Czas Przeszły. Poznańskie Studia Historyczne” 2017, t. IV, s. 177–190; idem,

magiczno-demonologicznymi⁴. Zbiegają się one z intensyfikacją badań nad kobietą, głównie z kręgów szlacheckich, jej pozycją oraz rolą w rodzinie i społeczeństwie w czasach wczesnonowożytnych⁵. Na kartach monografii i artykułów traktujących o cza-

Procesy o czary w Królewcu w XVI–XVIII wieku, [w:] *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grażawski, t. II, Olsztyn 2019, s. 207–221; idem, *Procesy o czary w Gdańsku w XVI–XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2019, t. CX, z. 3, s. 399–417; idem, *Próba zimnej wody (pławienie) w procesach o czary we wczesnonowożytnej Europie*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 19–66; idem, „Czarownice” w dobrach miejskich Gdańska w czasach wczesnonowożytnych, [w:] *Kobiety w Prusach Królewskich*, red. W. Zawadzki, Pelplin 2020, s. 39–54; T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001, s. 161–199; idem, *Igraszki z diabłem. Procesy o czary w Rzeczypospolitej*, [w:] *Sekrety historii Polski. Tego nie uczyli nas w szkole*, red. Z. Klimaszewska, Warszawa 2003, s. 174–177; idem, *Społeczeństwo Kleczewa i okolic w walce z czartem (1624–1700)*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, nr 2, s. 37–60; idem, *The Township of Kleczew and Its Neighbourhood Fighting the Devil (1624–1700)*, „Acta Poloniae Historica” 2004, t. LXXXIX, s. 65–95; idem, *Tło społeczne procesów o czary w Kleczewie i okolicy. Próba ujęcia liczbowego*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Janowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 229–244; idem, *Talking to the Devil in the Early Modern Popular Imagination*, [w:] *Faith and Fantasy in the Renaissance. Texts, Images, and Religious Practices*, eds O. Zorzi Pugliese, E.M. Kavalier, Toronto 2009, s. 135–146; M. Ostling, *Nieznaný proces o czary i świętokradztwo w Lublinie w 1644 roku*, „Lud” 2005, t. LXXXIX, s. 191–203; W. Wyporska, *Witchcraft in Early Modern Poland, 1500–1800*, London 2013; D. Kowalewska, *Magia i astrologia w literaturze polskiego oświecenia*, Toruń 2009; M. Moeglich, *Procesy o czary przed sądem miejskim wągrowieckim – chronologia i dynamika zjawiska*, [w:] *Wągrowiecciana studia et fontes. Wągrowieckie studia muzealne*, red. M. Moeglich, M. Krzepkowski, t. III, Wągrowiec 2016, s. 44–91; M. Sawicki, *Czarownica oczami litewskiej szlachty. Dwa procesy o czary w Wielkim Księstwie Litewskim w 1631 i 1641 r.*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Sarmacki sensualizm*, red. F. Wolański, Toruń 2017, s. 59–73; A. Odrzywolska, *Praktyki magiczne w XVI w. i ich kontekst kulturowy*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 107–132; A. Ziober, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania oskarżeń o czary w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Przyczynek do badań*, *ibidem*, s. 133–150; P. Klint, *Miłość, mężobójstwo i praktyki magiczne. Analiza zeznań i wyroku w sprawie o czary przed sądem miejskim w Sanoku z 1657 r.*, *ibidem*, s. 183–198; Ł. Hajdrych, *Przemoc wobec kobiet a procesy o czary w Kleczewie w latach 1624–1629*, „Rocznik Leszczyński” 2017, t. XVII, s. 41–52; idem, *Procesy o czary przed sądem wójtowskim miasta Żerkowa w pierwszej połowie XVIII w.*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 247–258; B. Marcińczak, *Między łącznawiernością a niewiernością. Diabeł, magia i czary w „Nowych Atenach” i „Diabie w swojej postaci”*, Warszawa 2014.

⁴ Jest to niejako odpowiedź na apel wystosowany przez Kazimierza Sochaniewicza podczas XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników w Warszawie w 1925 r., w którym zwrócił on uwagę na konieczność wydawania materiałów źródłowych, a także powstawania prac, w których podjęto by próbę całościowego ujęcia tematu. *Vide*: K. Sochaniewicz, *O potrzebie systematycznego wydawnictwa materiałów do historii procesów o czary w Polsce: referat wygłoszony na XII Zjeździe Lekarzy i Przyrodników w Warszawie*, „Lud” 1925, t. XXIV, s. 165–166. *Vide* również: S. Bylina, *Magia, czary i kultura ludowa w Polsce XV i XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, t. XXXV, s. 39–52; Z. Osiński, *Zabobon, przesąd, diaby, czarownice i wilkołaki w pamiętnikach polskich z XVI i XVII wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia” 2003, vol. LVIII, s. 59–72; *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grażawski, J. Gancewski, Olsztyn 2015; *Czary, alchemia, opętanie w kulturze na przestrzeni stuleci. Studia przypadków*, red. J. Pietrzak-Thebault, E. Cybulski, Warszawa 2015.

⁵ M. Bogucka, *Problematyka genderowa w perspektywie europejskiej*, [w:] *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – w średniowieczu i w dobie staropolskiej*, red. K. Justyniarska-Chojak, S. Konarska-Zimnicka,

rach, innych zjawiskach demonologicznych oraz toczonych z tego powodu procesach, oprócz analizy zagadnień związanych z dynamiką rozwoju zjawiska w czasie i przestrzeni, uwarunkowaniami prawnymi, specyfiką społeczną, mentalną, religijną, a także gospodarczą, coraz częściej odnajdujemy rozważania dotyczące kobiety – tego, jak była ona postrzegana jako czarownica. I choć przedstawicielkom „płci pięknej”, częściej niż mężczyznom, zarzucano posługiwanie się czarami, to najnowsze ustalenia dowodzą, że w niektórych państwach europejskich oskarżenia padały równie często pod adresem płci męskiej⁶.

Warszawa 2012, s. 13–25; eadem, *Białogłowa w dawnej Polsce: kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998; eadem, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2006; B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003; *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa 2016; *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015; A. Jakuboszczak, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016; eadem, *Matka – córka – siostra. O intymności i prywatności w kobiecych relacjach w świetle korespondencji wielkopolskich rodzin szlacheckich (XVIII wiek)*, [w:] *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 2014, s. 147–159; eadem, *Panny i wdowy – w poszukiwaniu własnej przestrzeni. Losy osiemnastowiecznych szlachcianek z kręgu rodziny Działyńskich*, [w:] *Kobieta i mężczyzna...*, s. 395–405; eadem, *Żona i matka przewodniczkami w życiu duchowym? Rola kobiety w budowaniu przestrzeni sacrum i profanum w XVIII w.*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Problemy kultury staropolskiej, poszukiwanie sacrum odnajdywanie profanum*, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2012, s. 345–355; H. Dziechcińska, *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2001; M. Malinowska, *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*, Warszawa 2008; B. Judkowiak, *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu: propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013. *Vide* także prace innych badaczek: E. Dubas-Urwanowicz, *O prawie w świecie kobiet – szlachcianek w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, [w:] *Kobieta i mężczyzna...*, s. 57–72; eadem, *Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 561–586. *Vide* też: R. Gałąj-Dempiak, *Migracje kobiet zamężnych w świetle pamiętników staropolskich pisanych przez szlachtę*, [w:] *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Warszawa 2010, s. 29–46; Ł. Charewiczowa, *Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów*, Poznań 2002; K. Targosz, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997; B. Manyś, *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”*, [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne...*, s. 171–185; eadem, „*Jak się ty tam dziś będziesz wesoła, to i ja tu będę wesoła*”. *O świętach i świętowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 159–172; B. Manyś, A. Jakuboszczak, *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, [w:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 185–200; eadem, *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, „*Acta Anniversaria*” 2017, t. III, s. 38–54; B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Wilanów 2020 (tam też zebrano obfitą najnowszą literaturę przedmiotu).

⁶ Wielkość zjawiska ukazał Jacek Wijaczka w pracy poświęconej procesom o czary w Prusach Książęcych, zestawiając w dwóch tabelach skalę oskarżeń wysuwanych wobec kobiet i mężczyzn.

Nasuwa się więc pytanie, jaki obraz kobiety parającej się czarami wyłania się w polskiej historiografii procesów o czary toczących się w okresie wczesnonowoczesnym w świetle prowadzonych badań nad niewiastą? Na jakie czynniki zwracają uwagę badacze charakteryzujący kobiety oskarżone o czary? Czy osądzenie o czynienie zła i spółkowanie z diabłem uzależnione było od konkretnych czynników, takich jak płeć i funkcje biologiczne kobiety, czy może wynikało również z przynależności do konkretnej grupy społecznej albo też z sytuacji gospodarczej, w jakiej przyszło żyć oskarżonym? Należy postawić pytanie, na ile dotychczasowe ustalenia obalają stereotyp czarownicy utrwalony w zbiorowej pamięci mieszkańców Rzeczypospolitej. W tym artykule podjęłam próbę odpowiedzi na te i inne pytania. Dodać należy, że rozważania te stanowią punkt wyjścia do dalszej dyskusji w zakresie analizowanego problemu. Na próżno zatem doszukiwać się w nim przeglądu lub rewizji badań nad magią, czarami i procesami, a także stanowiska Kościoła katolickiego, które szeroko zostało omówione w pracy autorstwa Jacka Wijaczki⁷.

W analizowanej literaturze przedmiotu, czyli tej powstałej po 2000 r., rozważania o czarownicy osadzone są w kontekst opinii będących w obiegu w XVI–XVIII stuleciu⁸. Takie podejście do problemu z jednej strony wydaje się słuszne, gdyż wiedza o tym, jak była ona postrzegana przez ówczesnie żyjących jest ważna, z drugiej jednak czytelnik odnosi wrażenie, że nie poddaje się większej refleksji czynników, które decydowały o percepcji przez społeczeństwo kobiety jako czarownicy. Na tle dotychczasowych ustaleń interesujące wydają się rozważania wspomnianej Danuty Kowalewskiej, która dokonując analizy obrazu czarownic w polskim piśmiennictwie oświeceniowym, spojrziała na nie przez pryzmat płci oraz stereotypu, w jaki została wpisana kobieta wyglądająca w określony sposób albo będąca niewydolną społecznie⁹.

Z koncepcji interpretacyjnych wskazanych przez badaczkę żywo obecne w literaturze traktującej o czarach są co najmniej dwie. Pierwsza z nich wiąże się z postrzeganiem kobiety parającej się czarami jako tej, która świadomie podejmowała „współpracę” z szatanem, wchodziła z nim w relacje, stając się jego „prawą ręką” do czynienia zła. Takie postrzeganie niewiasty było skutkiem działalności kaznodziejów, którzy ów obraz

Vide: J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 79, tab. 3; s. 104, tab. 4. *Vide* też: idem, *Mężczyźni jako ofiary...*, s. 17–18. Małgorzata Pilaszek podała, że około 90% oskarżonych to kobiety. Jak stwierdziła badaczka, były one bardziej narażone niż mężczyźni „przez sam fakt bycia kobietą”. Dalej wyjaśniła, że w myśl ówczesnie żyjących zdesperowany mężczyzna był skory do użycia jedynie siły fizycznej, sfrustrowana kobieta zaś nie wahała się użyć czarów. *Vide:* M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 396. *Vide:* A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 320; D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze...*, s. 56. *Vide* też: R. Schulte, *Man as Witch: Male Witches in Central Europe*, New York 2009.

⁷ J. Wijaczka, *Kościół wobec czarów...*, s. 275–302 (tam też zebrana stosowna literatura).

⁸ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 398; J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 78, przyp. 152–154. *Vide* też: M. Ostling, *Between the Devil and the Host. Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*, Oxford 2011.

⁹ D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze...*, s. 57.

implikowali w kazaniach wygłaszanych z ambony („opowieściach”), i to nie tylko niepotrafiącej czytać społeczności miejskiej i wiejskiej. Często poruszano w nich sprawy trudnej codzienności, utożsamiając czarostwo z antyreligią¹⁰. To zaś przyczyniło się do pewnego określonego sposobu postrzegania czarownicy.

Jak wskazują badacze zajmujący się problematyką czarownictwa, w „zbiorowym portrecie polskich czarownic” najczęściej widziano kobiety stare, które mogły być zarówno pannami, jak i wdowami lub mężatkami¹¹. Zwracają oni uwagę, że według zeznań świadków charakteryzowały się one złośliwym, mściwym oraz zazdrosnym usposobieniem¹². Wykluczenie z jakichś powodów ze społeczności lokalnej, „trwające wdowieństwo”¹³ albo też problemy natury egzystencjalnej sprawiały, że kobiety te stroniły od kontaktu z innymi ludźmi. Zamykając się w sobie, lub też będąc izolowanymi przez społeczeństwo lokalne, poszukiwały dla siebie przestrzeni, w której mogłyby zaznać spokoju i stać się anonimowe. Te cechy, w połączeniu z wizerunkiem postarzałej, zaniedbanej kobiety, sprawiały, że wśród współmieszkańców miast, miasteczek i wsi kiełkowała myśl, iż pośród nich mieszkała czarownica, uczestnicząca w sabacie, występująca przeciw Kościołowi i oddająca się dziwacznym praktykom seksualnym¹⁴. I choć takie ujmowanie problemu było częściej spotykane w XV i XVI w., to w kolejnych stuleciach implikowanie społeczeństwu takiego obrazu czarownic nadal było żywo praktykowane zarówno przez katolickich duchownych, jak i przez wykształconą oraz czytaną szlachtę¹⁵.

¹⁰ *Ibidem*, s. 57. O podejściu Kościoła do magii i czarów *vide*: J. Wijaczka, *Kościół wobec czarów...*, s. 80–82. *Cf.* J. Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015, s. 271–276. *Vide* też: M. Sawicki, „Co to są czary? Co za znaki ich?”. *Litewskie kazanie i sposoby na czary z końca XVII i XVIII w.*, „Studia Historyczne” 2018, t. LXI, z. 3(243), s. 18; M. Bogucka, *Gorsza pleć...*, s. 171.

¹¹ *Cf.* A. Karpiński, *op. cit.*, s. 320.

¹² *Cf.* J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 78–79.

¹³ Jak zauważył Cezary Kukło, niezamożne lub też obciążone licznym potomstwem owdowiałe kobiety miały dużo mniejsze szanse ponownego zamążpójścia. To zaś było niezwykle upragnione, gdyż śmierć współmałżonka przekształcała komórkę społeczną w rodzinę niepełną. Ponadto, jak dodał badacz, dążono do odbudowy rodziny pełnej, w mieście preindustrialnym właśnie na niej opartych było wiele działań gospodarczych. *Vide*: C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Białystok 1998, s. 147–150. Swoistą „opieką” wdowy zostały otoczone przez Kościół katolicki, który nie mógł wobec nich pozostać obojętny. Więcej na ten temat: A. Jakuboszczak, *Wdowa i wdowieństwo w świetle osiemnastowiecznych tekstów religijnych*, „Nasza Przeszłość” 2010, t. CXIII, s. 252 i n.

¹⁴ Małgorzata Pilaszek odwołała się do badań Marii Boguckiej, wskazując za badaczką, że wraz z penalizacją prostytucji wszystkie kobiety były napiętnowane stygmatem „nieczystego seksu” (M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 394, 398). *Cf.* A. Karpiński, *op. cit.*, s. 319. Według Jacka Wijaczki (*Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 92–93) mężczyźni nie byli obwiniani o dewiacje seksualne w takim stopniu jak kobiety, gdyż przechodzili do obozu diabła, gdy podupadli na wierze, a nie z powodu ciała i seksualności, jak to miały czynić kobiety.

¹⁵ D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze...*, s. 57. *Cf.* M. Pilaszek, *Litewskie procesy czarownic...*, s. 13–14. *Vide* też: J. Wijaczka, „Czarownice” w dobrach miejskich Gdańska..., s. 42.

Jak dowodzą badania Jacka Wijaczki, w analizowanym okresie owszem, o czary oskarżano kobiety starsze, ale równie często oskarżenia wysuwano wobec przedstawicielek „płci pięknej” będących „w sile wieku”¹⁶, „przeciętnych” gospodyń domowych, służących, matek, żon i córek¹⁷. Cezary Kukło zauważył, że te niewiasty, które przekroczyły 60 lat, zatem wiek starczy, w miastach, miasteczkach i we wsiach skazane były na życie nie tylko w samotności, lecz także w niezwykle trudnych warunkach społecznych¹⁸. Z powodu spadku siły traciły możliwość zarobkowania, która stanowiła podstawę ich egzystencji, to zaś skazywało większość z nich na wegetację¹⁹, zmuszając częstokroć do zachowań odbiegających od ówczesnych norm społecznych, odbieranych przez współmieszkańców jako przejaw działalności złego ducha. Jak zauważyli badacze, kobiety żyjące poza rodziną, czyli też kontrolą mężczyzn, stawały się nieprzystosowane do reguł obyczajowych i zwyczajowych grupy, w której dotąd funkcjonowały²⁰. Dotyczyło to zwłaszcza tych samotnych, którym nie udało się ponownie wyjść za mąż. Częściej były one narażone na zarzuty wątpliwej reputacji i gorzej zabezpieczone przez prawo²¹. Kobieta przecież była pozbawiona praw publicznych (nie mogła piastować urzędów i godności oraz teoretycznie występować w charakterze świadka, chociaż praktyka dowodzi, że było inaczej) i politycznych. W obronie jej interesów winien występować mąż, opiekun lub plenipotent²². Stereotyp starej panny, który rozwijał się przez wieki, był negatywnie wartościowany²³. Warto przypomnieć, że już w renesansie wywyższano piękno, hołdowano młodości, niewieściej wrażliwości, subtelności i delikatności. Niemieszczące się w tych normach osoby starsze, a także będące w sile wieku „stare panny” umieszczał poza społeczeństwem.

Badacze analizowanego zagadnienia stwierdzają, że problem oskarżeń o czary dotyczył kobiet, które wywodziły się głównie z niższych warstw społecznych, zwłaszcza z wiejskiej biedoty, rzadziej zaś z lepiej sytuowanego mieszczaństwa lub ze szlachty²⁴. Czarownice odnajdywano więc wśród mieszkanek wsi, miast i małych miasteczek, zwłaszcza w tych o charakterze rolniczym. Taki stan rzeczy, jak wskazał Jacek Wijaczka, wynikał m.in. z niskiej kondycji intelektualnej ich mieszkańców, która zbliżona była do mentalności chłopskiej, mocno opierającej się na wierze w przesady i zabo-

¹⁶ J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 79.

¹⁷ Tomasz Wiślicz (*Tło społeczne procesów o czary w Kleczewie...*, s. 234–235) wymienił również nastolatki, a nawet dzieci.

¹⁸ Badania Cezarego Kukli (*op. cit.*, s. 147) dotyczą epoki oświecenia.

¹⁹ *Ibidem*, s. 147–150.

²⁰ D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze...*, s. 57.

²¹ C. Kukło, *op. cit.*, s. 150. Cf. M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 397.

²² A. Głowacka-Penczyńska, *Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 2010, s. 24–26.

²³ M. Chollet, *Czarownica. Niezwyciężona siła kobiet*, przekł. S. Królak, Karków 2019, s. 60–61.

²⁴ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 396. Cf. J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 80; A. Karpiński, *op. cit.*, s. 320. Jakub Węglorz (*op. cit.*, s. 273) przywołał przykłady żony burmistrza Zamościa oraz wojewody ruskiego Stefana Czarnieckiego.

bony²⁵. W literaturze podkreśla się, że podłożem wysuwanych oskarżeń o trudnienie się czarostwem był najczęściej konflikt handlowy lub rywalizacja w warsztacie rzemieślniczym²⁶. Potwierdzają to m.in. badania Tomasza Wiślicza, który analizując społeczeństwo Kleczewa, stwierdził, że wśród oskarżonych bywały również żony rzemieślników i karczmarzy²⁷.

Należy zwrócić uwagę, że w świetle protokołów spraw rozpatrywanych przez osiemnastowieczny sąd burmistrzowski i radziecki Wilna, stołecznego miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego, kobieta jawi się jako krzykliwa, „podwórkowa” gospodyni, która uciekała się do wyzwisk, gróźb i oczerniania²⁸. Nie powinien zatem dziwić fakt, że czarownice określano również mianem „złośnic”, „złoczennic” lub też „złą niewiastą” i „złą białogłową”²⁹. Będąc sprowokowaną, doprowadzoną do granic psychicznej wytrzymałości lub zagrożoną utratą tego, co najcenniejsze (życia, rodziny, godności, honoru i majątku), niewiasty dopuszczały się nie tylko przemocy słownej, lecz także fizycznej, która była utożsamiana z męskością³⁰. Takie praktyki stanowiły codzienność zarówno mieszczanek, jak i chłopek³¹. Tomasz Wiślicz wskazał, że kobiety w analizowanym okresie były przecież postrzegane jako grupa w całości upośledzona społecznie z uwagi na „ułomność płci swojej”. Taki odbiór przedstawicielek „płci pięknej” wpływał na usprawiedliwianie (do pewnego stopnia) niewłaściwych zachowań, akceptując tym samym niektóre z ich postępowań³².

Małgorzata Pilaszek zwróciła uwagę na to, że w opinii ówczesnie żyjących to zła wola i złośliwość kobiety, która wyrażała się m.in. w kłótniowości, budziły największy niepokój wśród lokalnej społeczności, gdyż motywem działań czarownic była złość utożsamiana z niemalże wrodzoną skłonnością do czynienia zła. Ponadto mogła ona wypełnić ludzki umysł, usta i duszę³³. Dla społeczności dużo gorsze od wypowiedzianych

²⁵ J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 80.

²⁶ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 396. Badaczka zwróciła uwagę, że o czary bywały również oskarżane gospodynie będące na służbie u księży. Posądzano je o handlowanie świętymi kartkami i sakramentaliami. Wpływ na ich postrzeganie wynikał również z faktu, że: „Dla wiernych granica między magią a religią często była mglista, tym bardziej, że w kościelnych ceremoniach zachowały się elementy magiczne, wzmagane przez teatralną oprawę liturgii” (*ibidem*).

²⁷ Ustalenia autora zostały poczynione na przykładzie Kleczewa. *Vide*: T. Wiślicz, *Tło społeczne procesów o czary w Kleczewie...*, s. 235.

²⁸ B. Manyś, *Codziennie niesnaski, kłótnie, awantury i bijatyki – przemoc wśród i wobec wileńskich mieszczanek w pierwszej połowie XVIII wieku. Wstęp do badań*, „Rocznik Lituanistyczny” 2019, t. V, s. 200. Małgorzata Pilaszek scharakteryzowała problem kłótniowości mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przywołała przykład Ubowej, którą określano jako „niespokojną, swarliwą i nieprzyjemną w obejściu niewiastę”. *Vide*: M. Pilaszek, *Litewskie procesy czarownic...*, s. 8–9.

²⁹ Eadem, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 70–71.

³⁰ B. Manyś, *Codziennie niesnaski, kłótnie...*, s. 200.

³¹ O sąsiedzkich kłótniach społeczności wiejskiej oraz wykonywanych podczas nich gestach *vide*: T. Wiślicz, *Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1997, t. LXXXVIII, z. 3–4, s. 423.

³² *Ibidem*, s. 432.

³³ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 70.

przekleństw były te niezwerbalizowane, gdyż według Jakuba A. Czechowicza „myśli nie widzimy, przymiotów onej ciężko doznajemy”³⁴. Poza tym umysł był oceniany jako najslabszy element ludzkiego ciała, zatem łatwo było go opętać³⁵. Taki stan rzeczy pozwolił badaczom stwierdzić, że na postrzeganie kobiety jako czarownicy w dużym stopniu miały wpływ jej charakter, brak pokory, gadulstwo, samodzielność oraz tendencje do zazdrości i wywoływania kłótni z sąsiadami³⁶. Wszystkie te elementy w jakimś stopniu składały się na kobiecą niezależność, która budziła w społeczeństwie strach i poczucie zagrożenia³⁷. Należy pamiętać, że według pedagogów i moralizatorów epoki renesansu i baroku ideałem była kobieta pobożna, wstydliva, posłuszna najpierw rodzicom, później mężowi, pracowita, oddana, gospodarna, a przede wszystkim małomówna żona oraz matka, a nie próżnująca w karczmach plotkarka, która starała się szukać okazji do wyjścia z domu i w wielu przypadkach nawiązująca pozamałżeńską aktywność seksualną, tak negatywnie ocenianą nie tylko przez społeczność chłopską, lecz także mieszczańską³⁸. Te „posłuszne” niewiasty często zmagaly się z bólem, cierpieniem i upokorzeniem, którego doznawały, stając się ofiarami przemocy domowej, uznawanej w czasach wczesnonowożytnych za sprawę stosunkowo „naturalną”³⁹. Czarostwo stawało się więc w ich rozumieniu ucieczką/narzędziem, za pomocą której/którego chciały się uwolnić od agresywnych mężów, braci, konkubentów, a nawet innych kobiet przebywających w ich gospodarstwie⁴⁰.

Badacze problemu podkreślają, że spojrzenie na kobietę jako na istotę skłoną do wyrządzania zła w życiu, w tym zwłaszcza szkód w zdrowiu oraz dobytku, było w jakimś stopniu wynikiem ogólnej kondycji społeczeństwa, które od XVII w. uwikłane zostało w niemalże ciągłe konflikty, w istotny sposób wpływające na stan gospodarki. Wyniszczenie ziem Rzeczypospolitej przez okupujące je wojska prowadziło do uszczuplenia zasobów gospodarczych mieszkańców, wzrostu cen, a w końcu do zubożenia ludności. Kryzysy demograficzne, choroby i zarazy, które panowały wówczas w Koronie i na

³⁴ J.A. Czechowicz, *Klucz do niebieskich pokojów to jest szczerza spowiedź w podanym doskonałym pokuty sposobie jawnie pokutującego grzesznika*, Toruń 1718, k. Av.

³⁵ M. Sawicki, „Co to są czary? Co za znaki ich?...” s. 19.

³⁶ B.P. Levack, *Polowanie na czarownice w Europie wczesnonowożytnej*, przekł. E. Rutkowski, Wrocław 2009, s. 178, 204–214. Cf. M. Chollet, *op. cit.*, s. 52–53.

³⁷ Cf. M. Chollet, *op. cit.*, s. 70, 75–76.

³⁸ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 401. Cf. A. Głowacka-Penczyńska, *op. cit.*, s. 42; T. Wiślicz, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław 2012, s. 197–201; idem, *Fabrykacja nierządnic, czyli o ofiarach względnej swobody seksualnej na polskiej wsi przedrozbiorowej*, „Lud” 2017, t. CI, s. 129–148. Badacz podkreślił, że cudzołóstwo podlegało surowszym karom i przynosiło dużo gorsze konsekwencje niż przedmałżeńska aktywność seksualna ludzi stanu wolnego (kawalerów i panien). *Vide*: idem, *Z zagadnień obyczajowości seksualnej chłopów w Polsce XVI–XVIII wieku. Przyzwolenie i penalizacja*, „Lud” 2004, t. LXXXVIII, s. 51–53.

³⁹ *Vide*: A. Jakuboszczak, *Rodzina i rodzinność...*, s. 210–211.

⁴⁰ Tomasz Wiślicz (*Upodobanie...*, s. 158) podał przykłady kobiet będących oskarżonymi o czary, które w swoich zeznaniach potwierdzały, że te „stosowały” w celu zemsty.

Litwie, oraz niekorzystne zmiany klimatyczne skutkowały nie tylko brakiem żywności, lecz także pogorszeniem warunków życia⁴¹. Poczucie braku stabilizacji oraz braku bezpieczeństwa z pewnością odbiły się szerokim echem na poszukiwaniu winnego dramatów rozgrywających się w małych, lokalnych społecznościach – kozła ofiarnego, zgodnie z drugą, socjologiczną koncepcją obecną w literaturze przedmiotu⁴². Małgorzata Pilaszek zaś skonstatowała, że w przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego okres wojen toczonych w XVII w. i nawiedzające te tereny pomory wręcz odwróciły uwagę społeczeństwa od problemu czarownic i na jakiś czas zahamowały ich prześladowanie⁴³.

Lista wskazanych w literaturze powodów wysuwanych oskarżeń jest co najmniej imponująca. Kobiety m.in. obarczano winą za kradzieże lub psucie mleka, piwa, pomór zwierząt hodowlanych, sprowadzenie chorób i śmierci, problemy z płodnością, zatrucie wody i jedzenia, występowanie kataklizmów pogodowych, straty w gospodarce rybnej, sadach i zasiewach, bezczeszczenie hostii oraz dewocjonalistów, uczestnictwo w sabatach i współżycie z szatanem⁴⁴. Strach budziło również przekonanie, że chcąc osiągnąć swój cel, niewiasta mogła przybrać inną formę, zamieniając się np. w kota oraz w białego pieska lub o białej szyi⁴⁵. Badacze potwierdzają, że w wielu przypadkach oddawały się one mało szkodliwym praktykom, które trudno było odróżnić od zwyczajowo przyjętych form zabezpieczenia się przed złym losem⁴⁶. Wysunięcie zarzutu czarostwa nie stawało się jednoznaczne z wytoczeniem procesu, jednak niosło ze sobą określone skutki dla osoby obwinionej⁴⁷.

W literaturze podkreśla się, że to, co tajemnicze i niezrozumiałe było z jednej strony utożsamiane z boskością, z drugiej zaś z obecnością sił nadprzyrodzonych, co szczególnie wyeksponowano w epoce baroku⁴⁸. Strach zatem potęgowały nie tylko działania dające konkretny efekt, o czym wspominałam, lecz przede wszystkim praktyki ma-

⁴¹ D. Kowalewska, *Czarownica w literaturze...*, s. 57. Cf. A. Ziober, *op. cit.*, s. 138. *Vide*: S. Hoszowski, *Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Z. Budkowa et al., Warszawa 1960, s. 453–465; P. Miodunka, *Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2016, t. XLVI, s. 209–227. O następstwach epidemii XVI–XVIII w. w Rzeczypospolitej pisał: A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 193–295.

⁴² A. Ziober, *op. cit.*, s. 138. Maria Bogucka (*Gorsza pleć...*, s. 171) ponadto wskazała: narodziny kapitalizmu, proletaryzowanie się części chłopstwa, wojny religijne, powstanie państw absolutnych, chęć wzbogacenia się sędziów, urzędników miejskich oraz chęć likwidacji przeciwników politycznych.

⁴³ *Vide*: M. Pilaszek, *Litewskie procesy czarownic...*, s. 16–17.

⁴⁴ A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim...*, s. 321. Cf. J. Wijaczka, *Procesy o czary przed sądem soltysim Kowalewa...*, s. 118; M. Sawicki, „Co to są czary? Co za znaki ich?”..., s. 20.

⁴⁵ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 410. *Vide* też: J. Wijaczka, „Czarownice” w dobrach miejskich Gdańska..., s. 42.

⁴⁶ M. Pilaszek, *Litewskie procesy czarownic...*, s. 34.

⁴⁷ J. Wijaczka, „Czarownice” w dobrach miejskich Gdańska..., s. 41.

⁴⁸ M. Sawicki, *Czarownica oczami litewskiej szlachty...*, s. 62. *Vide* też: J. Węglor, *op. cit.*, s. 271.

giczne, do realizacji których wymagano nadprzyrodzonych sił (w tym rzucanie uroków mających przynieść uniesienie miłosne, opętanie niemowląt, wróżenie, odczytywanie znaków na niebie, a także z warunków pogodowych), oraz związane z nimi rytuały i obrzędy. W celu czynienia miłosnych czarów albo zastosowania magii leczniczej niezbędne było, w opinii ówczesnych, przygotowanie specjalnych wywarów, składających się często z trudnych do pozyskania roślin, czy też budzących sporo kontrowersji produktów, takich jak części ciała zwierząt: wylupione oczy żab, gołębie serca czy zwierzęce kości, psie łajno oraz gotowane mrówki⁴⁹. W tym zakresie badacze zajmujący się ową problematyką zauważyli, że na oskarżenia o czary narażone były zarówno zielarki, jak i akuszerki. Równie często ofiarami oskarżeń padały aptekarki, którym zielarki dostarczały ziół, oraz budzące strach znachorki, otwarcie wskazujące przyczyny chorób i pomagające kobietom ustrzec się ciąży lub rozwiązać tę zagrażającą ich życiu⁵⁰.

Dotychczasowe ustalenia ukazują, że dla społeczności niezrozumiałym był rytuał pozyskiwania roślin, wypowiedziane podczas niego formuły „zakłęć” oraz wykonywanie wielu gestów mających zwiększyć skuteczność wytworzonych środków, a także prawdopodobieństwo zwalczenia choroby, którą w epoce wczesnonowożytnej nadal postrzegano albo jako szkodliwe działanie sił lub bytów nadprzyrodzonych, albo jako karę za grzechy⁵¹. W tym celu kobiety musiały dysponować pogłębioną wiedzą leczniczą na temat właściwości zbieranych roślin, wszak często pełniły one funkcję lekarek i pielęgniarek na użytek swojej rodziny i najbliższych⁵². Wśród lokalnej społeczności „karmiącej się” przesadami oraz zabobonami uchodziły za znające odpowiednie praktyki magiczne, rzekomo podnoszące efektywność ich działań⁵³. Jak skonstatował Tomasz Wiślicz, wiejskie znachorki bywały tak samo skuteczne jak ówcześni lekarze⁵⁴. Angażowane do pomocy przez szlachtę stawały się zatem „niebezpieczną” konkurencją dla „męskiego świata medycznego”, który miał monopol na leczenie od epoki renesansu⁵⁵.

W polskiej historiografii traktującej o problemie czarownic brakuje refleksji nad wyglądem kobiety uznawanej za czarownicę. W tym aspekcie rozważania ograniczają się jedynie do przywołania stereotypowego obrazu, zgodnie z którym jej ciało wyglądało staro, było zdeformowane i uosabiało niespełnienie oraz niepokój⁵⁶. Tymczasem należy pamiętać, że w czasach wczesnonowożytnych kobiece ciało utożsamiane było z temperamentem, ten zaś zależny był od teorii humorальной⁵⁷. Zgodnie z nią niewiasta

⁴⁹ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 410.

⁵⁰ *Ibidem*. Cf. M. Bogucka, *Gorsza pleć...*, s. 172.

⁵¹ A. Odrzywolska, *op. cit.*, s. 114. Cf. J. Węglorz, *op. cit.*, s. 94–98.

⁵² I. Arabas, *Apteczki domowe w polskich dworach szlacheckich. Studium z dziejów kultury zdrowotnej*, Warszawa 2006, s. 50.

⁵³ A. Odrzywolska, *op. cit.*, s. 117. *Vide*: T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie...*, s. 165.

⁵⁴ *Vide*: T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie...*, s. 165.

⁵⁵ M. Chollet, *op. cit.*, s. 80–81.

⁵⁶ P. Klint, *op. cit.*, s. 190.

⁵⁷ O teorii humorальной: J. Węglorz, *op. cit.*, s. 65–70. *Vide* też: A. Raubo, *Pojęcie kompleksji a teoria humorальной w piśmiennictwie renesansu*, „Ruch Literacki. Dwumiesięcznik” 2016, t. LVII, z. 4, s. 413, 416.

charakteryzowała się „zimnym” i „mokrym” usposobieniem, które było odmienne od męskiego, postrzeganego jako „gorące” i „suche”⁵⁸. W rezultacie tego w interesującym nas okresie kobiety uznawano za „z natury dumne i rozpustne”, a także „słabego umysłu i rozumu”⁵⁹. Niejaki Johann Bergmann, doktor z Gothy, w jednym z dzieł wydanym w 1629 r. przypisał kobietom następujące przymioty: nieśmiałość, lekkomyślność, kłótniowość i niecierpliwość⁶⁰. Niewiasty jawiły się zatem jako przeciwieństwo mężczyzn silnych i inteligentnych. Tym samym ich płęć definiowała je jako dużo mniej odporne na pokusy i bardziej narażone na opętanie przez diabła oraz oddawanie się mu w praktykach seksualnych, zwłaszcza jeśli były wdowami, które miały już rozbudzony apetyt seksualny przez wcześniejsze małżeństwo⁶¹.

Ponadto w ich ciałach co miesiąc zachodził cykl, który dla ówczesnych medyków wydawał się z jednej strony interesujący, z drugiej zaś tajemniczy i nie do końca zrozumiały⁶². Płodność, choć stanowiła podstawę kobiecości, sprawiała, że niewiasta była postrzegana jako istota o niebezpiecznym potencjale sił nadprzyrodzonych⁶³. Niemniej ta, która miesiączkowała, była źródłem przyszłego życia, ale ta, która ich nie miewała, znajdowała się na pograniczu życia i śmierci. Zatem jeśli o czary oskarżano młodą dziewczynę, to uważano, że jej seksualność naznaczona była „piętnem bezpłodności i jałowej erotyki”⁶⁴.

Należy pamiętać, że zgodnie z ówczesnym myśleniem w ciele kobiety oprócz życia mogły się rozwijać również choroby, które związane były z kobiecym temperamentem, czyli ze wspomnianą teorią humoralną. Według literatury przedmiotu u oskarżonych o czary diagnozowano melancholię, a także szaleństwo, manię i padaczkę. Zgodnie z teorią czterech humorów melancholika charakteryzowała czarna żółć. Od średniowiecza łączono ją z kolorem czarnym. Ta zaś barwa, zwłaszcza w epoce renesansu, miała charakteryzować/określać szatana⁶⁵. Zatem osoba, u której podejrzewano melancholię, była postrzegana jako ta, która ściągnie na okoliczną społeczność złego ducha.

Podsumowując, należy stwierdzić, że najnowsza polska historiografia procesów o czary wyraźnie postępuje w badaniach nad obrazem czarownicy. Wprowadzony do obiegu naukowego bogaty materiał źródłowy pozwala na wyciąganie wniosków, choć

⁵⁸ M. Lazard, *Les avenues de fémynie. Les femmes et la Renaissance*, Paris 2001, s. 16–17. *Vide* też: A. Zdziechiewicz, *Obraz kobiety w staropolskich popularnych poradnikach medycznych*, „Napis” 2003, seria 9, s. 20.

⁵⁹ J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych...*, s. 78, przyp. 152 i 153.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 78, przyp. 154.

⁶¹ T. Wiślicz, *Upodobanie...*, s. 57. *Vide* też: idem, *Fabrykacja nierządnic...*, s. 129–148.

⁶² Jean Astruc (1684–1766) opisał dolegliwości kobiece spowodowane przez menstruację, zamieszczając w pracy analizę jej przyczyn, skutków i objawów. *Cf.* J. Astruc, *Traité des maladies des femmes, où l'om tâché de joindre à une Théorie solide la pratique la plus sûre et la mieux éprouvée*, t. I, Paris 1761.

⁶³ J. Węglorz, *op. cit.*, s. 275.

⁶⁴ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 395.

⁶⁵ J. Wijaczka, *Próba zimnej wody...*, s. 36. *Vide*: J. Lange, *Traité des vapeurs, où leur origine, leurs effets et leurs remèdes sont mécaniquement expliquez*, Paris 1689. *Cf.* A. Raubo, *op. cit.*, s. 416–417.

nie w pełni, z uwagi na przeważającą w literaturze przedmiotu narrację rekonstrukcyjną. To sprawia, że w wielu tekstach kobieta parająca się czarami nadal funkcjonuje w sposób anonimowy, mimo że znane jest jej imię i nazwisko.

Niewątpliwie obraz czarownicy wpisany jest w układ zależności społeczno-rodziny. Domniemane czarownice jawią się bowiem jako ofiary, które często w wymuszonych ciężkimi torturami zeznaniach opowiadały to, co rodzina, sąsiedzi albo lokalna społeczność chcieli usłyszeć, lub też zaprzeczały wszystkiemu. Obraz ten nie różni się znacząco od ustaleń zagranicznych badaczy⁶⁶. W polskiej historiografii podkreśla się, że tym, co pchało przedstawicielki „płci pięknej” do podejmowania różnych niezrozumiałych i budzących strach działań, były głównie bieda, wykluczenie, dramaty dnia codziennego rozgrywane w ich gospodarstwach. Swą duszę „zaprzedawały diabłu” z głodu, desperacji, chociaż też z trapiącej je melancholii⁶⁷. Ich płęć, zachodzące w kobiecych ciałach cykle menstruacyjne, podział ról rodzinno-społecznych oraz sztywno określone zachowania stawiały je w konkretnej pozycji do mężczyzn i męskiego świata, w którym przyszło im żyć. To oni bowiem kształtowali ich wizerunek i w dużym stopniu stawali się oprawcami domniemanych czarownic, występując w roli oskarżycieli, świadków i katów. Niewiasty postrzegane były jako słabsze, z uwagi zaś na przypisany im większy popęd seksualny, uważano je za skłonniejsze do uczestniczenia w dziwnych praktykach seksualnych. Ich temperament, niejednokrotnie nadto porywczy, stanowił jedynie dopełnienie obrazu kobiety uważanej za czarownicę, która nie wpisywała się w kanon zachowań społecznych przypisanych niewieście.

Dotychczasowe badania dowodzą również, że społeczeństwo, choć obawiało się praktyk magicznych i działań czarownic, to równie często korzystało z ich usług, kiedy miało do rozwiązania jakiegoś drobne problemy⁶⁸. W ten sposób z jednej strony akceptowało ich funkcjonowanie we własnych szeregach, z drugiej zaś występowało w roli kata, które w trudnej sytuacji wskazywało kozła ofiarnego.

Oprócz zasygnalizowanych już czynników istotną rolę w kreowaniu obrazu czarownicy odgrywała także kultura ludowa, silnie osadzona w mentalności chłopskiej opartej na wierze w zabobony i gusła. Duży też wpływ miała nauka Kościoła katolickiego, który starając się „umoralnić” społeczność wiejską i miejską, jednocześnie implikował określony obraz czarownicy. W chłopskim świecie, w którym nadrzędnym pragnieniem było osiągnięcie partykularnego celu (np. wyzwolenie się od choroby), spotykały się, a co więcej, w jakimś stopniu także przenikały dwa światy: ten zbudowany

⁶⁶ Cf. R. Briggs, *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, London 1996; S. Clark, *Thinking with demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford 1999; R. Muchembled, *Le Roi et la Sorcière. L'Europe des bûchers XVIe-XVIIIe siècle*, Paris 1993; L. Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, London–New York 1994.

⁶⁷ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce...*, s. 403–404.

⁶⁸ P. Klint, *op. cit.*, s. 197. *Vide* przykład Bartkovej: J. Wijaczka, *Oskarżenia i procesy o czary w Koźminie...*, s. 202.

na ortodoksyjnych ceremoniach dewocyjnych oraz ten oparty na zabobonnych zamawianiach⁶⁹. W ich codzienności tajemnicza sfera *sacrum* przeplatała się zatem ze sferą *profanum*.

Osobną kwestią pozostaje podwójne oblicze kobiety, Maryi i Ewy, które wyraźnie ukazują, jak wiele problemów nadržęczało kobiece ciało, będące z jednej strony źródłem błogosławionego życia, z drugiej zaś grzechu nieczystości. To drugie spojrzenie implikuje obraz niewiasty bardziej skłonnej do cudzołóstwa, a więc mniej odpornej na działanie złego ducha.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła drukowane

Astruc J., *Traité des maladies des femmes, où l'on tâché de joindre à une Théorie solide la pratique la plus sûre et la mieux éprouvée*, t. I, Paris 1761.

Czechowicz J.A., *Klucz do niebieskich pokojów to jest szczerza spowiedź w podanym doskonałym pokuty sposobie jawnie pokutującego grzesznika*, Toruń 1718.

Lange J., *Traité des vapeurs, où leur origine, leurs effets et leurs remèdes sont mécaniquement expliqués*, Paris 1689.

Opracowania

Arabas I., *Apteczki domowe w polskich dworach szlacheckich. Studium z dziejów kultury zdrowotnej*, Warszawa 2006.

Bogucka M., *Białogłowa w dawnej Polsce: kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998.

Bogucka M., *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2006.

Bogucka M., *Problematyka genderowa w perspektywie europejskiej*, [w:] *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – w średniowieczu i w dobie staropolskiej*, red. K. Justyniarska-Chojak, S. Kolarska-Zimnicka, Warszawa 2012, s. 13–25.

Briggs Cf. R., *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, London 1996.

Bylina S., *Magia, czary i kultura ludowa w Polsce XV i XVI w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, t. XXXV, s. 39–52.

Charewiczowa Ł., *Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów*, Poznań 2002.

Chollet M., *Czarownica. Niezwyciężona siła kobiet*, przekł. S. Królak, Karków 2019.

Clark S., *Thinking with demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford 1999.

⁶⁹ T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie...*, s. 164.

- Czary, alchemia, opętanie w kulturze na przestrzeni stuleci. *Studia przypadków*, red. J. Pietrzak-Thebault, Ł. Cybulski, Warszawa 2015.
- Dubas-Urwanowicz E., *Magnackie małżeństwa mieszane w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 561–586.
- Dubas-Urwanowicz E., *O prawie w świecie kobiet – szlachcianek w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku*, [w:] *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015, s. 57–72.
- Dziechcińska H., *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2001.
- Gałąj-Dempia R., *Migracje kobiet zamężnych w świetle pamiętników staropolskich pisanych przez szlachtę*, [w:] *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Warszawa 2010, s. 29–46.
- Głowacka-Penczyńska A., *Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 2010.
- Hajdrych Ł., *Polska historiografia procesów o czary. Zarys problemu*, „Historia@Teoria” 2017, nr 2(4), s. 209–221.
- Hajdrych Ł., *Procesy o czary przed sądem wójtowskim miasta Żerkowa w pierwszej połowie XVIII w.*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 247–258.
- Hajdrych Ł., *Przemoc wobec kobiet a procesy o czary w Kleczewie w latach 1624–1629*, „Rocznik Leszczyński” 2017, t. XVII, s. 41–52.
- Hoszowski S., *Kłęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Z. Budkowa et al., Warszawa 1960, s. 453–465.
- Jakuboszczak A., *Matka – córka – siostra. O intymności i prywatności w kobiecych relacjach w świetle korespondencji wielkopolskich rodzin szlacheckich (XVIII wiek)*, [w:] *Publiczne, prywatne, intymne w kulturze XVIII wieku*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 2014, s. 147–159.
- Jakuboszczak A., *Panny i wdowy – w poszukiwaniu własnej przestrzeni. Losy osiemnastowiecznych szlachcianek z kręgu rodziny Działyńskich*, [w:] *Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015, s. 395–405.
- Jakuboszczak A., *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016.
- Jakuboszczak A., *Wdowa i wdowieństwo w świetle osiemnastowiecznych tekstów religijnych*, „Nasza Przeszłość” 2010, t. CXIII, s. 237–246.
- Jakuboszczak A., *Żona i matka przewodniczkami w życiu duchowym? Rola kobiety w budowaniu przestrzeni sacrum i profanum w XVIII w.*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Problemy kultury staropolskiej, poszukiwanie sacrum odnajdywanie profanum*, red. B. Rok, F. Wolański, Toruń 2012, s. 345–355.
- Judkowiak B., *Franciszka Urszula Radziwiłłowa – w poszukiwaniu własnego głosu: propozycje interpretacyjne, dokumentacyjne i edytorskie*, Poznań 2013.
- Karpiński A., *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995.

- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Klint P., *Miłość, mężobójstwo i praktyki magiczne. Analiza zeznań i wyroku w sprawie o czary przed sądem miejskim w Sanoku z 1657 r.*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 183–198.
- Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa 2016.
- Kobieta i mężczyzna: jedna przestrzeń – dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015.
- Kowalewska D., *Czarownica w literaturze polskiego oświecenia. Stereotyp i płęć*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica” 2016, t. IV(XXXIV), s. 53–67.
- Kowalewska D., *Magia i astrologia w literaturze polskiego oświecenia*, Toruń 2009.
- Kuklo C., *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Białystok 1998.
- Lazard M., *Les avenues de féminine. Les femmes et la Renaissance*, Paris 2001.
- Levack B.P., *Polowanie na czarownice w Europie wczesnonowoczesnej*, przekł. E. Rutkowski, Wrocław 2009.
- Malinowska M., *Sytuacja kobiety w siedemnastowiecznej Francji i Polsce*, Warszawa 2008.
- Manyś B., „*Jak się ty tam dziś będziesz weselić, to i ja tu będę wesola*”. *O świętach i świętowaniu w korespondencji Anny z Mycielskich Radziwiłłowej z lat 1754–1762*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Nulla dies sine linea. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Rokowi w 70. rocznicę urodzin*, red. E. Kościk, F. Wolański, R. Żerelik, Toruń 2017, s. 159–172.
- Manyś B., *Codzienne niesnaski, kłótnie, awantury i bijatyki – przemoc wśród i wobec wileńskich mieszczanek w pierwszej połowie XVIII wieku. Wstęp do badań*, „Rocznik Lituanistyczny” 2019, t. V, s. 193–209.
- Manyś B., *Radości i troski Anny z Mycielskich Radziwiłłowej w listach do męża Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybenki”*, [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa 2016, s. 171–185.
- Manyś B., *Relacje Anny z Mycielskich z dziećmi w świetle listów „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, „Acta Anniversaria” 2017, t. III, s. 38–54.
- Manyś B., Jakuboszczak A., *Obraz małżeństwa Anny z Mycielskich i Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybenki” w listach „drugiej pani na Nieświeżu” z lat 1754–1762*, [w:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 185–200.
- Marcińczak B., *Między łacnowiernością a niewiernością. Diabeł, magia i czary w „Nowych Atenach” i „Diablu w swojej postaci”*, Warszawa 2014.
- Miodunka P., *Kryzysy żywnościowe a anomalie klimatyczne od XVII do połowy XIX wieku na przykładzie Małopolski*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 2016, t. XLVI, s. 209–227.
- Moeglich M., *Procesy o czary przed sądem miejskim węgrowskim – chronologia i dynamika zjawiska*, [w:] *Wągrowiecciana studia et fontes. Wągrowieckie studia muzealne*, red. M. Moeglich, M. Krzepakowski, t. III, Wągrowiec 2016, s. 44–91.

- Muchembled R., *Le Roi et la Sorcière. L'Europe des bûchers XVe–XVIIIe siècle*, Paris 1993.
- Odrzywolska A., *Praktyki magiczne w XVI w. i ich kontekst kulturowy*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 107–132.
- Osiński Z., *Zabobon, przesąd, diabły, czarownice i wilkołaki w pamiętnikach polskich z XVI i XVII wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia” 2003, vol. LVIII, s. 59–72.
- Ostling M., *Between the Devil and the Host. Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*, Oxford 2011.
- Ostling M., *Nieznany proces o czary i świętokradztwo w Lublinie w 1644 roku*, „Lud” 2005, t. LXXXIX, s. 191–203.
- Pilaszek M., *Litewskie procesy czarownic w XVI–XVIII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, t. XLVI, s. 7–35.
- Pilaszek M., *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008.
- Popiołek B., *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Wilanów 2020.
- Popiołek B., *Kobiety świat w czasach Augusta III. Studia z mentalności kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003.
- Raubo A., *Pojęcie kompleksji a teoria humoralna w piśmiennictwie renesansu*, „Ruch Literacki. Dwumiesięcznik” 2016, t. LVII, z. 4, s. 409–425.
- Roper L., *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*, London–New York 1994.
- Salmonowicz S., *Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych*, [w:] *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2000, s. 303–321.
- Sawicki M., „Co to są czary? Co za znaki ich?” *Litewskie kazanie i sposoby na czary z końca XVII i XVIII w.*, „Studia Historyczne” 2018, t. LXI, z. 3(243), s. 17–32.
- Sawicki M., *Czarownica oczami litewskiej szlachty. Dwa procesy o czary w Wielkim Księstwie Litewskim w 1631 i 1641 r.*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Sarmacki sensualizm*, red. F. Wołański, Toruń 2017, s. 59–73.
- Schulte R., *Man as Witch: Male Witches in Central Europe*, New York 2009.
- Sochaniewicz K., *O potrzebie systematycznego wydawnictwa materiałów do historii procesów o czary w Polsce: referat wygłoszony na XII Zjeździe Lekarzy i Przyrodników w Warszawie*, „Lud” 1925, t. XXIV, s. 165–169.
- Targosz K., *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997.
- Węglorz J., *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Toruń 2015.
- Wijaczka J., „Czarownice” w dobrach miejskich Gdańska w czasach wczesnonowożytnych, [w:] *Kobiety w Prusach Królewskich*, red. W. Zawadzki, Pelplin 2020, s. 39–54.
- Wijaczka J., *Magia i czary. Polowanie na czarownice i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowożytnych*, Toruń 2008.

- Wijaczka J., *Mężczyźni jako ofiary procesów o czary przed sądem łobżenickim w drugiej połowie XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne” 2004, t. XVII, s. 17–30.
- Wijaczka J., *Oskarżenia i procesy o czary w Koźminie w XVII–XVIII wieku*, „Roczniki Historyczne” 2016, t. LXXXII, s. 197–219.
- Wijaczka J., *Proces o czary we wsi Młotkowo w 1692 roku. Przyczynek do polowania na czarownicę w Rzeczypospolitej z XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2004, t. XLVIII, s. 161–170.
- Wijaczka J., *Proces o czary we wsi Osowo z 1686 roku*, „Czasy Nowożytne” 2011, t. XXIV, s. 221–230.
- Wijaczka J., *Procesy o czary przed sądem sołtysim Kowalewa (Pomorskiego) w XVII–XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 2017, t. LXXXII, z. 2, s. 101–119.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Gdańsku w XVI–XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2019, t. CX, z. 3, s. 399–417.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Królewcu w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grażawski, t. II, Olsztyn 2019, s. 207–221.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Polsce w dobie Oświecenia. Zarys problematyki*, „Klio” 2005, t. VII, s. 17–62.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*, Toruń 2007.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w regionie świętokrzyskim w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Z przeszłości regionu świętokrzyskiego od XVI do XX wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2003, s. 37–72.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Wielkopolsce w XVI–XVIII wieku*, „Czas Przeszły. Poznańskie Studia Historyczne” 2017, t. IV, s. 177–190.
- Wijaczka J., *Próba zimnej wody (pławienie) w oskarżeniach i procesach o czary w państwie polsko-litewskim w XVI–XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, t. LX, s. 73–110.
- Wijaczka J., *Próba zimnej wody (pławienie) w procesach o czary we wczesnonowożytnej Europie*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 19–66.
- Wiślicz T., *Fabrykacja nierządnic, czyli o ofiarach względnej swobody seksualnej na polskiej wsi przedrozbiorowej*, „Lud” 2017, t. CI, s. 129–148.
- Wiślicz T., *Gest obraźliwy na wsi polskiej w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1997, t. LXXXVIII, z. 3–4, s. 417–425.
- Wiślicz T., *Igraszki z diabłem. Procesy o czary w Rzeczypospolitej*, [w:] *Sekrety historii Polski. Tego nie uczyli nas w szkole*, red. Z. Klimaszewska, Warszawa 2003, s. 174–177.
- Wiślicz T., *Spółczesność Kleczewa i okolic w walce z czartem (1624–1700)*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, nr 2, s. 37–60.
- Wiślicz T., *Talking to the Devil in the Early Modern Popular Imagination*, [w:] *Faith and Fantasy in the Renaissance. Texts, Images, and Religious Practices*, eds O. Zorzi Pugliese, E.M. Kavalier, Toronto 2009, s. 135–146.
- Wiślicz T., *The Township of Kleczew and its Neighbourhood Fighting the Devil (1624–1700)*, „Acta Poloniae Historica” 2004, t. LXXXIX, s. 65–95.

- Wiślicz T., *Tło społeczne procesów o czary w Kleczewie i okolicy. Próba ujęcia liczbowego*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 229–244.
- Wiślicz T., *Upodobanie. Matężństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław 2012.
- Wiślicz T., *Z zagadnień obyczajowości seksualnej chłopów w Polsce XVI–XVIII wieku. Przyzwolenie i penalizacja*, „Lud” 2004, t. LXXXVIII, s. 41–63.
- Wiślicz T., *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001.
- Wyporska W., *Witchcraft in Early Modern Poland, 1500–1800*, London 2013.
- Zdziechiewicz A., *Obraz kobiety w staropolskich popularnych poradnikach medycznych*, „Napis” 2003, seria 9, s. 5–30.
- Ziobler A., *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania oskarżeń o czary w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Przyczynek do badań*, „Klio” 2020, t. LIII, nr 2, s. 133–150.
- Zjawiska magiczno-demoniczne na terenie dawnych ziem pruskich na tle porównawczym*, red. K. Grążawski i J. Gancewski, Olsztyn 2015.
-

Notka o autorce:

dr hab. Bernadetta Manyś, prof. UAM – zatrudniona w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII w. na Wydziale Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, członek Polskiego Towarzystwa Historycznego, Polskiego Towarzystwa do Badań nad Wiekiem Osiemnastym oraz Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Zainteresowania badawcze: historia Wielkiego Księstwa Litewskiego ze szczególnym uwzględnieniem historii miasta Wilna, historia kobiet, historia obyczajowości, historia kultury materialnej.

eustachy@amu.edu.pl